अमेरिकामा नेपाली भाषा पढाउँदा

दया रत्न शा.भि.
पोर्टल्याण्ड, ओरेगन

१. विषय प्रवेशः

भाषा पढाउने कलाको सिद्धान्तअनुसार संसारका जुन सुकै भाषा पनि अमातृभाषा भाषीलाई सजिलै साग अल्प समयमा बोल्न र लेख्न सक्ने बनाउन सकिन्छ। जुन कला अनुसार मातृभाषा भाषीलाई सोही भाषा पढाइन्छ त्यसको प्रयोग अमातृभाषा भाषीलाई पनि प्रयोग गरेमा प्रभावशाली नहुन सक्छ। त्यसैले अमातृभाषा भाषीलाई अन्य भाषा सिकाउन र पढाउन भिन्नै तरिका अपनाउनु पर्ने कुरामा अधिकांश भाषा वैज्ञानिकहरू जोड दिन्छन्। कुनै पनि भाषा पढाउादा एउटा कुरो के ध्यानमा राख्नु पर्छ भने जुनसुकै भाषाको (लिखित या अलिखित) पनि आफ्नै भाषिक विशेषता हुन्छन्। त्यसलाई मुख्य रूपमा शिक्षणको केन्द्रविन्दु मान्नु पर्छ। तब मात्र अमातृभाषा भाषीहरूले पढाइने भाषालाई छोटो अवधिमा हासिल ९ब्अत्रगष्चभ० गर्न सक्छन्। नत्र कण्ठ घोकेर मात्र भाषालाई प्रवाह दिन सकिन्दैन। यस विषय वस्तुलाई ध्यानमा राखेर आफुले अंग्रेजी भाषाका माध्यमबाट उक्त भाषाभाषीहरुलाई गत चार वर्ष देखि नेपाली भाषा पढाउादा आफूले देखेका र अनुभव गरेका नेपाली भाषाका विशेषता र सिकाईमा देखापरेका समस्याहरुलाई साधारणीकरण ९न्भलभचबष्शिबतष्यल० गरेर यसै लेखनमा समाविष्ट गर्ने चेष्टा गरेको छु। यसबाट भाषा अनुसन्धानकर्ताहरूलाई अवस्य पनि केही मसला हुनजाने आशा पनि लिएको छुं।

१.१. ध्वनि विशेषणः

कुनैपनि भाषाको संरचनाको शुरुआत ध्वनिको समूहबाट हुन्छ। त्यसैले यहाा पनि ध्वनिको संरचनालाई सर्वप्रथम विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिन्छ।

१.१.१ स्वरवर्ण (Vowels)

नेपाली भाषामा केवल ६ वटा आधारभूत स्वरवर्णहरू छन् :

(१)	अ	आ	इ	उ	ए	ओ
	a	A	i	u	e	o

यी आधारभूत स्वरवर्णहरु लम्ब्याएर पनि उच्चारण गरिन्छन् :

(२)	अः	आः	ई	ऊ	एः	ओः
	aa	AA	ii	uu	ee	oo

यस बाहेक ती स्वरवर्णहरूलाई ध्वनि प्रक्रिया अनुसार नाकबाट पनि उच्चारण गरिन्छन्। यस प्रक्रियालाई "ँ" चिन्ह लगाएर लेख्ने चलन चल्दै आएको छ तर रोमनीकरण गर्दा "६" चिन्ह दिने चलन भाषा विज्ञानमा चलाएकोछ -

(३)	अा	आा	इा	उा	एा	ओ
	â	र	î	û	ê	ô

माथि उदाहरण (२) मा दिइएका लम्बिइने स्वरवर्णहरूलाई पनि नाकबाट उच्चारण गर्ने गरिन्छ :

(४)	आः	आँः	ईा	ऊा	एाः	आँः

यी नासिकीय र लम्बित स्वरवर्णहरुलाई यसरी पनि लेख्ने गरिन्छ

(५)	अं	आं	ईं	ऊं	एं	ओं
	ââ	रर	îî	ûû	êê	ôô

यसप्रकार नेपाली भाषमा आधारभूत स्वरवर्णहरूलाई परिमार्जित गरि उच्चारण गर्ने विशेषता लगायत २४ किसिमका स्वरवर्णहरू कथ्य भाषामा प्रयोग गरेको देखिन्छ। परम्परागतरुपमा प्राथमिक तहका शिक्षार्थीहरूलाई पढाइने अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ, अं, अः, तरिका ज्यादै भ्रमपूर्ण देखिन्छ। त्यसैले कथ्य नेपाली भाषा सिक्नेहरूलाई कठिन महसुस गरिएको छ।

टिप्पणी : माथि उल्लिखित सबैकिसिमका स्वरवर्णहरू मध्ये अ (ब) र आ (ब) को भिन्नता छुट्याएर बोल्न कठीन रहेको देखिन्छ। यो हुनुको मुख्य कारण ती दुई स्वरवर्णहरूको उच्चारित ध्वनि अंग्रेजी भाषामा समविष्ट भएपनि त्यसभाषाको क्षचचभनगबिच एचयलयगलअष्बतष्यल अलगाकृत उच्चारण विधिको बाहुल्य रहेको हुादा लेखाइमा र बोलाइमा समानता नदेखिनु हो। यसका केही उदाहरण यहाा दिइन्छ :

(६)	**शब्द**	**उच्चारण**	**अर्थ**
	cut	कट्	काट्नु
	put	पुट्	राख्नु
	cute	क्यूट	चिटिक्क परेको
	bug	बग्	किरा
	but	बट्	तर
	calm	काम्	शान्त
	come	कम्	आउनु
	call	कःल्	बोलाउनु
	dot	डःट्	बिन्दु
	date	डेट	तारिख
	do	डू	गर्नु

यी सबै शब्दहरू लेखाइ अनुसार उच्चारण नगरेको देखिन्छ। यस्ता शब्दहरू अंग्रेजी भाषामा अनगिन्ती रहेको हुादा यसभाषालाई रटाई र घोकाइ बाहेक अरु तरिकाले शब्दहरूको परिमार्जित रुपमा ध्यान दिइरहनु आवश्यक नभएको चर्चा भाषा विज्ञानमा पाइन्छन्। यसै प्रकारका अलगाकृत विशेषताको प्रभावस्वरुप जुन नेपाली शब्द आग्रेजी भाषा-भाषीले सुन्छन् ती शब्द ठीक रूपमा लेख्नमा कठिन रहेको देखिन्छ यसै कारणले 'अ' र 'आ' युक्त एउटै शब्द उच्चारण गर्न गाह्रो मान्छन् उच्चारणमा सजिलो र कठीन महसुस गरेका केही शब्दहरू यस प्रकार छन् -

(७)	**सजिलो**	**कठीन**
	माया	दया
	मानिस	ममता
	पाना	पन्ना
	कमल	कमला
	जाया	झण्डा

यी शब्दहरूबाट के स्पष्ट हुन्छ भने आकार बाट शुरु हुने शब्दहरू सजिलो छ तर अंकारबाट शुरु भएर आकारमा अन्त्य भए गाह्रो छ। अंकारबाट शुरु भएर व्यञ्जनवर्णमा अन्त भएपनि सरलै महसुस हुन्छ अन्यथा कठनि रहेको हुन्छ।

१.१.२. द्विस्वर वर्ण (Dipthong) :-

अन्य भाषाहरूमा झैं नेपाली भाषामा दुइवटा स्वरवर्णहरू एकैचोटी उच्चारण गरिने द्विस्वरहरू पाइन्छन्। परम्परागत नेपाली व्याकरण अनुसार प्राथमिक तहदेखि पढाउादै आएका 'ऐ' र 'औ' स्वरवर्ण नभएर दुई स्वरवर्णहरूको संयुक्त रुपको प्रयोग देखिन्छ :-

(८)	ऐ	–	अइ	बष
	औ	–	अउ	बग

यी दुई द्विस्वरवर्णहरू उच्चारण गर्दा मुख र ओठको संचालनलाई यसरी रेखाङ्कीत गर्न सकिन्छ :

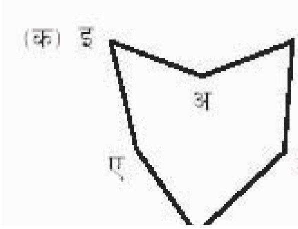

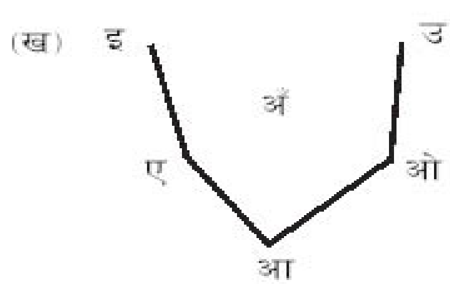

यी चित्रहरूमा (क) ले 'ऐ' (अइ) औ (अउ) को स्थिति देखाउाछ । यी दुइ द्विस्वरहरूलाई वर्णमालाको स्वरवर्ण पंक्तिमा उल्लेख गरेर एक एक अक्षर द्वारा लेखिने गरेको हुनाले द्विस्वरका रुपमा नगनेको देखिन्छ । यी दुइ द्विस्वरहरू 'आइ' र 'आउ' जस्तै दुइ बेग्ला बेग्लै स्वरहरूको संयुक्त रुप हुन । तर 'आइ' र आउ बेग्लै अक्षरले नलेख्ने परम्परा चल्दै आएकोले 'ऐ' र 'औ' मात्र वर्णमालामा समावेश हुन गए । 'आइ' र 'आउ' उच्चारण गर्दा ओठ र मुखको स्थिति माथि चित्र (ख) मा रेखाङ्कीत गरिएको छ । यसरी 'अइ' र 'अउ' संयुक्त स्वर भएर पनि 'ऐ' र 'औ' अक्षरले संकेत गर्ने परम्परा चलेकोले 'आइ', 'आउ' 'उइ' 'इउ' आदि दुइस्वर भन्दा बेग्लै हो कि भन्ने भ्रम उत्पन्न भएको देखिन्छ । त्यसैले नेपाली भाषामा आधारभूत स्वरहरूलाई मात्र स्वरवर्णको रुपमा मान्ने शिक्षण विधि अपनाउनु आवश्यक देखिन्छ ।

१.१.२. व्यञ्जनवर्ण (Consonants) :

नेपाली भाषाका आधारभूत व्यञ्जन वर्णहरू उच्चारण विधि र उच्चारण स्थान अनुसार विभिन्न समुहमा विभाजित गर्न सकिन्छ ।

(१०)	**अघोष**	**घोष**
	ब्यष्अभभिकक	ब्यष्अभम
	क्	ग्
	च्	ज्
	ट्	ड्
	त्	द्
	प्	ब्

यो व्यञ्जनवर्णहरूलाई महाप्राणी करण (Aspirated) गरेर पनि उच्चारण गरिन्छन् -

(११)	ख्	घ्
	छ्	झ्
	ठ्	ढ्
	थ्	ध्
	फ्	भ्

यी बाहेक उच्चारण स्थान अनुसार प्रत्येक पंक्तीका नासिकीय वर्णहरू यसप्रकार छन् -

(१२) ङ्
ञ्
ण
न
म्

तर कथ्य नेपाली भाषामा (ञ) र (ण) को प्रयोग नगन्य रुपमा गरिन्छ । उपयुक्त २५ वटा व्यञ्जनवर्ण बाहेक नेपाली भाषामा वर्णमालामा (१३) य र ल व स ष श ह क्ष त्र ज्ञ यिनीहरू मध्ये ष् श् क्ष् त्र् ज्ञ् कथ्य नेपाली भाषामा प्रयोग हुादैनन् । त्यसैले यहाा नगन्य प्रयोगको पंक्तीमा गनिएको छ । बााकी रहेका वर्णहरूलाई उच्चारण विधि र स्थान अनुसार यसरी क्रममा राख्न सकिन्छ -

(१४)	र्	ल्
	स्	ह्
	य्	व्

यसरी समष्टी रुपमा कथ्य नेपाली भाषामा १०, ११, १२, १४ मा दिइएका व्यञ्जनवर्णहरू मध्ये २९ वटा मात्र प्रयोगमा आएको देखिन्छ अन्य वर्णहरूको आवश्यकता देखिादैन । भाषा शिक्षणमा सरलीकरण गर्न यस कुरालाई ध्यानमा राख्नु अत्यन्त आवश्यक रहेको ठान्न सकिन्छ ।

टिप्पणी : अंग्रेजी मातृ भाषा भाषीहरूलाई माथि १०, १२ र १४ मा दिइएका व्यञ्जनवर्णहरू उच्चारण गर्न कुनै कठिनाई नरहेको महसुस गरियो । तर अपवादको रुपमा 'ट' वर्ग र 'त' वर्गका शब्दहरू सुनेर भिन्नता देखाउन कठिन भएर उच्चारणमा सहज रहेको उल्लेखनीय छ जहाा सम्म उदाहरण ११ मा दिइएका व्यञ्जनवर्णहरू उच्चारण गर्नमा कठिनाई का दुइ तहमा विभाजन गर्न सकिन्छ । पहिलो तहमा वितरण अनुसार सहज उच्चारण र दोश्रो असम्भव उच्चारण ।

(१) वितरण अनुसार सहज उच्चारणः -

यस समस्यालाई बुझ्न सर्वप्रथम अंग्रेजी शब्दहरूलाई परिक्षण गर्न आवश्यक छ। अंग्रेजी भाषामा यस्ता धेरै शब्दहरू छन् जस्को लेखाई अनुसार उच्चारण कहिले पनि गरिदैनन्। त्यसमा पनि कतिपय शब्दहरू भाषाको सरलीकरण गर्न वर्णको वितरण अनुसार एउटै वर्ण विभिन्न तरिकाले उच्चारण गरिन्छन्। यहाा केही उदाहरण दिइन्छ -

(१५)	/क/	(k)	"cup"	खप्
	/च/	(ch)	"chair"	चेयर
	/ट/	(T)	"tape"	टेप
	/त/	(t)	"?"	?
	/प्/	(p)	"pot"	फःट्

(१६)	/क/	(k)	actor	आक्टर
	/च/	(ch)	coaching	खोचिङ
	/ट/	(T)	Testing	ठेस्टिङ
	/त/	(t)	?	?
	/प/	(p)	Sample	स्याम्पल

माथि १५ मा दिइएका शब्दहरूमा क, च, ट, त, प, वर्णहरूको वितरण शब्दको शुरुमा रहेको छ तर उच्चारणमा भने उदाहरण १० मा दिइएका अघोष वर्णहरू झैं नगरेको महसुस हुन्छ। तर उदाहरण १६ मा दिइएका शब्दहरूमा क, च, ट, त, प, वर्णको वितरण मध्य स्थान (Medial Position) मा रहेको छ। र ती वर्णहरूको उच्चारण मौलिक झैं गरिएको देखिन्छ। यसवाट के निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ भने। यदि क, च, ट, त, प, व्यञ्जन वर्णहरू शब्दको शुरुमा ९क्लष्तष्बी एयकष्तष्यल० आए महाप्राणीकरण गरि उच्चारण गरिन्छ अन्य स्थानमा आएमा जस्ताको तस्तै उच्चारण गरिन्छ।

अंग्रेजी भाषाको यही विशेषताको प्रभाव स्वरुप ती भाषाभाषीले नेपाली भाषा सिक्दा पनि नेपाली शब्द उच्चारणमा केही कठिनाई महसूस गरियो। यहाा अंग्रेजी मातृभाषा (L1) हुनेहरूले नेपाली भाषा (L2) सिक्दा ि ज्ञ का विशेषताबाट यसरी प्रभावित हुन्छन् -

(१७)		नेपाली शब्द	उच्चारित रुप
	/क/	काम्	खाम्
	/च/	चामल	चामल्
	/ट/	टाटा	ठाटा
	/त/	तारा	ठारा
	/प/	पानी	फानी

तर ती व्यञ्जनवर्णहरू अन्य ठाउामा वितरित भएर आएमा जस्ताको तस्तै उच्चारण गरिन्छन् -

(१८)		मध्य (Medial)	अन्त्य (Final)
	(क)	नोकर	नाक्
	(च)	बचन	बच्चा
	/ट/	लटाई	लाटी
	/त/	लत्ता	रगत
	/प/	कपडा	कदापी

८ अपवादको रूपमा 'च' वर्णको उच्चारण तालुबाट (एबबितभ) गरिने हुनाले माथि उल्लिखित नियम लागु नभएको स्मरणीय छ। तर 'च' वर्णलाई महाप्राणी करण गरेर उच्चारण गर्ने विशेषता अंग्रेजी भाषामा नभएको हुादा 'च' र 'छ' को भिन्नता छुट्याएर उच्चारण गर्न ज्यादै कठिन महसुस गरियो। यहाा त्यस्ता केहो शब्दहरूको उदाहरण दिइन्छ -

(१९)	चुहियो	छुइयो
	चुन्नु	छुन्नु
	चाना	छाना
	चित्ता	छिट्टा

(२) असम्भव उच्चारण :

नेपाली भाषामा यस्ता धेरै शब्दहरू छन् जुन अंग्रेजी ाज्ञ हुने हुनाले उच्चारण गर्न निकैनै गाह्रो महसुस गरियो । त्यस्ता शब्दहरू केलाउन अघि अंग्रेजी वर्णमालाका घोष र अघोष व्यञ्जन वर्णहरू चिन्न आवश्यक छ । ती यस प्रकार छन्

(२०) **अघोष** (Voiceless) — अ, ा, प, उ, क, त,

घोष (Voiced) — द, म, न, व, ख, श

यस भाषामा अ र ा बाहेक अन्य अघोष वर्णहरू महाप्राणीकरण ९ब्कउच्चबतभम० गरी उच्चारण गरिने सरल विशेषता पाइन्छ । तर घोष वर्णहरूलाई महाप्राणीकरण (Breathy) गरी उच्चारित शब्दहरू नभएको देखिन्छ । त्यसै कारणले माथि उदाहरण (११) मा दिइएका घ, झ, ढ, ध, भ, संयुक्त नेपाली शब्दहरू उच्चारण गर्न प्राय असम्भव जतिकै महसूस गरियो । यी वर्णबाट बनिएका नेपाली शब्दहरू अंग्रेजी ाज्ञ भाषाको प्रभाव स्वरुप यसरी उच्चारण गर्छन् -

(२१)

	नेपाली शब्द	**उच्चारित रुप**
/घ/	घण्टा	गन्टा
/झ/	झण्डा	जन्डा
/ढ/	ढाड	डाढ
/ध/	धर्म	दर्म
/भ/	भित्र	बित्र

नेपाली भाषाको यस विशेषताले अंग्रेजी ाज्ञ हुनेहरूले नेपाली बोल्दा अस्वाभाविक देखिने र सुनिने कारण यो पनि एक हो । यस बाहेक एउटा कुरो के स्मरणीय छ भने माथि उदाहरण (७) मा उल्लिखित विशेषता अनुसार उपयुक्त (२१) का शब्दहरू उच्चारण गर्दा यथार्थ रुप यसरी लिन्छन् ।

(२२)

घण्टा	गान्टा
झण्डा	जान्डा
ढाड	डाड
धर्म	दार्म
भित्र	बित्र

निष्कर्ष : माथि उल्लेख गरेका कतिपय ध्वनिका आफ्नै विशेषता प्रत्येक भाषामा रहने हुनाले एक मातृभाषा भाषीहरूले अर्को द्वितीय भाषा ाद्द बोल्दा मातृभाषा ाज्ञ को प्रभाव पर्नु कुनै असाधारण विशेषता होइन । नेपाली मातृभाषा हुनेहरूले अंग्रेजी बोल्दा पनि त्यसै प्रकारले नेपाली भाषाका ध्वनि विशेषता अनुसार अंग्रेजी भाषाको रुप बदलिन्छन् । यहाा केवल आफ्नो अनुभवबाट देखा परेका केही समस्या मात्र प्रकाशमा ल्याउने चेष्टा गरिएको छ । विस्तृत रुपमा अध्ययन गर्न बााकी नै छ ।